

Wacław Forajter

DYSLOKACJE

Studia o literaturze
i innych dyskursach XIX wieku

UNIWERSYTET ŚLĄSKI
WYDAWNICTWO

Kim był Polak w rosyjskim mundurze, odbierający wolność wrogom Rosji? Gdzie patriotyzm Bolesława Prusa kolidował z myślą polityczną Romana Dmowskiego? Czy pozytywistyczna troska o zdrowie i higienę społeczeństwa oznaczała tylko medykalizację dyskursu publicystycznego? Czy pociąg i rower jako dziewiętnastowieczne nowości komunikacyjne były tylko praktycznym postępem technologicznym, czy może ilustracją głębokich przemian światopoglądowych? Takich pytań jest w książce wiele – odpowiedzi na te pytania nieraz zaskakują i rewidują nasze tradycyjne poglądy.

*Z recenzji wydawniczej
prof. dr. hab. Tadeusza Budrewicza*

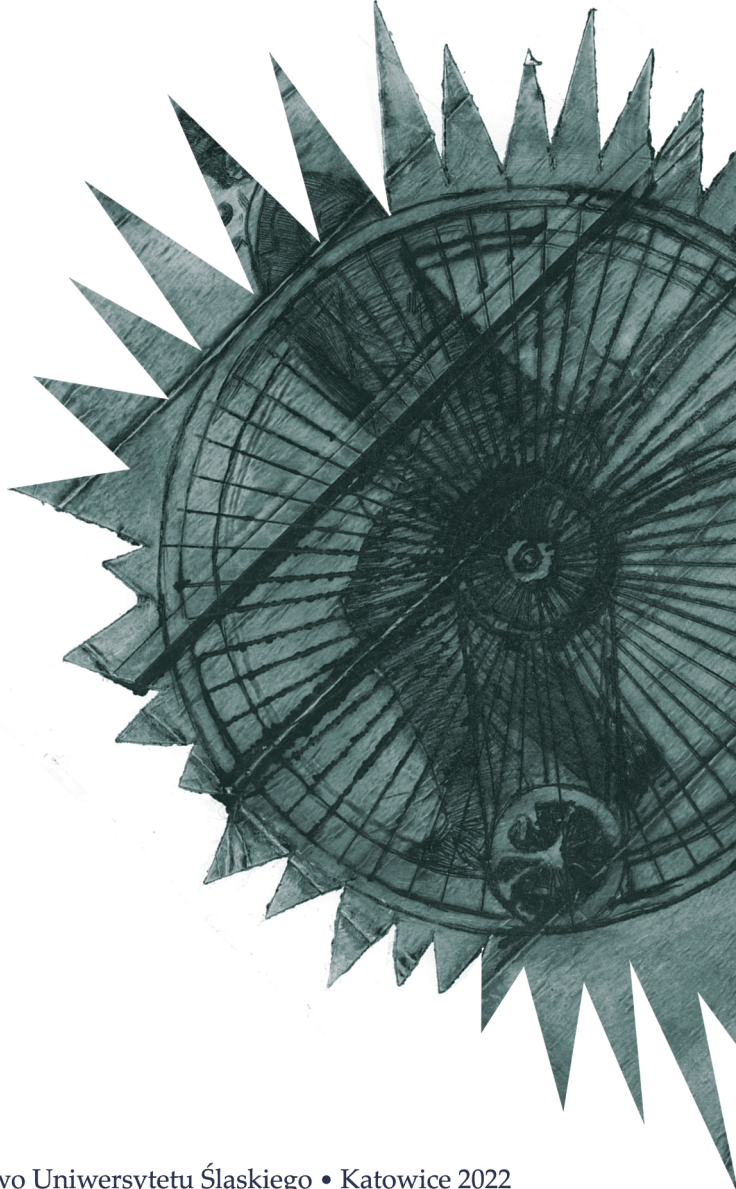
DYSLOKACJE

Studia o literaturze i innych dyskursach XIX wieku

Wacław Forajter

DYSLOKACJE

Studia o literaturze i innych dyskursach XIX wieku

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego • Katowice 2022

Recenzent
Tadeusz Budrewicz

Beacie i Mai

Spis treści

Zamiast wstępu
Między „ziarnem pszenicy” a samotnością Kaniowskiego / 9

Część I. Dyslokacje

O patriotach, włościanach i synach Szamila
Głosy do literatury „kaukaskiej” / 25
Mitologia pogranicza
Australia i Stany Zjednoczone Sygurda Wiśniowskiego / 49
„Krwawa droga” i „czarowna jazda”
Z socjologii podróży w wieku XIX / 62
Welocyped
Rower jako pojazd nowoczesny / 80

Część II. Praktyki i afekty

Strzelba Sienkiewicza
Wstęp do badań nad praktykami myśliwskimi autora Trylogii / 107
Statystyka rozpaczy
O *samobójstwie* Aleksandra Kraushara / 125
Sromota
Szkic o wstydzie i lewicy przełomu wieków / 138

Część III. Dyskursy inności

Orient – rasa – ewolucjonizm
Idee „długiego wieku XIX” w *Faraonie* Bolesława Prusa / 157

Krowy Karola Darwina i „bydło” Wacława Nałkowskiego O paradoksach etyki ewolucjonistycznej /	178
„Dziwni to ludzie, ci Aryjczycy!” Utopia rasowa w <i>Gościach z Marsa</i> Władysława Satkego /	196
Wojny burskie i ekonomia ekspansji (Prus – Dmowski) /	214
Bibliografia /	229
Nota bibliograficzna /	249
Indeks osobowy /	251
Abstract /	261

Zamiast wstępu

Między „ziarnem pszenicy” a samotnością Kaniowskiego

Na początku 1859 roku wydawany w Paryżu „Przegląd Rzeczy Polskich” publikuje tekst Ludwika Mierosławskiego, stanowiący wezwanie młodzieży do działań zbrojnych oraz diatribę przeciwko materialistycznej kulturze Zachodu. Pojawia się w nim następująca fraza:

[...] tak zaś orzcie zagony, żeby szły w poprzek szarżom pruskim, moskiewskim i austriackim, a wzdłuż krakuskiemu pościgowi. Osobliwie pilnujcie agronomii waszej, żeby każde ziarno pszenicy polskiej, polskiemu powstańcowi sto w brzuchu wydało, a Moskalowi i Niemcowi stanęło cierniem w gardle!¹

Przemowa ta, poszerzająca *ad absurdum* granice postulowanego patriotyzmu polskiego, tylko na pozór wydaje się kuriozalna. Stanowi bowiem wyraz typowej dla dyskursu elit z pierwszej połowy XIX stulecia tendencji do podporządkowania wszystkich sfer życia kwestii suwerenności państwa. Przyszły dyktator powstania styczniowego nie brał pod uwagę innych modeli życia jak tylko konieczność walki na śmierć i życie o wolność Polski, ba, jak wynika z przytoczonego fragmentu, nawet gospodarke rolną pragnął uczynić narzędziem sabotażu. Tymczasem niepodległość dla większości mieszkańców ziem polskich po rozbiorach niekoniecznie była priorytetem, a część z nich, jak chociażby chłopci, polskość utożsamiali wyłącznie z klasą hegemoniczną, biciem i morderczą pracą.

Prawie pięćdziesiąt lat później Stanisław Brzozowski wydaje *Płomienie*, powieść, której protagonista u kresu życia, otoczony wzgardą najbliższych i pogrążony w rozpacz, podsumuje swoje przeżycie

¹ L. Mierosławski: *Mowa Jenerała Mierosławskiego*. „Przegląd Rzeczy Polskich”, 20 stycznia 1859, s. 26–27.

życie frazą: „Byłem sam ze swoim ludzkim losem”². Postawa Michała Kaniowskiego, który w młodości odrzucił zakłamywany świat prowincjonalnej szlachty z Ziemi Zabranych na rzecz monumentalnego czynu rewolucyjnego i poniósł klęskę³, sytuuje się na antypodach etosu, którego rzecznikiem pozostawał Mierosławski. Oba przykłady, realnie istniejącego generała i fikcyjnego bojownika Narodnej Woli, odrzuconego jako „Moskal” przez najbliższych, stanowią skrajne bieguny spektrum, w którym rozpościera się historia polskiego wieku XIX. Historii ludzi żyjących wówczas na ziemiach dość życzeniowo i anachronicznie określanymi jako „polskie” w przeważającej mierze nie determinował jednak imperatyw zmagania o niepodległość czy lepsze jutro całej ludzkości. Ich życie upływało raczej na mocowaniu się z losem, wysiłku, by przetrwać i stawianiu czoła niespotykanemu wcześniej zamętowi związanemu z procesami, które *post factum* określono jako nowoczesne i zaczęto projektować na całość ludzkiego doświadczenia tamtej epoki.

Odkąd kategoria nowoczesności zagościła w polskiej humanistyce, pisanie historii (literatury) XIX wieku wydaje się zadaniem łatwiejszym niż kiedykolwiek, co dotyczy szczególnie piśmiennictwa artystycznego z drugiej połowy stulecia. Pozytywizm warszawski, stając się nie całkiem słusznie synonimem tego okresu, wpisywał się bowiem w dominujący w Europie Zachodniej nurt liberalny, którego fetyszem (w równym stopniu jak dla ówczesnych marksistów) stało się pojęcie postępu często utożsamianego z nowoczesnością. Redaktorzy „Przeglądu Tygodniowego” i „Prawdy”, postulując „doganianie” cywilizowanego świata, funkcjonowali w sytuacji zarazem wyjątkowej, jak i dość często wówczas spotykanej. Z konieczności pozorowali oni normalność w rzeczywistości, która normalna nie była – w świecie popowstaniowej traumy, zrusyfikowanego miasta i dynamicznych transformacji porządku społecznego stawiających podzieloną, rozproszoną wspólnotę wobec nowych, nieznanymi wcześniej wyzwań. Specyfika ich położenia paradoksalnie jednak wynikała z tych samych przyczyn, dla których można

² S. Brzozowski: *Płomienie*. Ilustracje W. Sasnal. Przedmowa S. Sierakowski. Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2011, s. 567.

³ W zakończeniu powieści pojawia się jednak metaforyczny obraz zegara dającego nadzieję na inny, sprawiedliwszy kształt historii.

ją określić jako niemal powszechną. Nie tracąc z pola widzenia lokalnych różnic, należy bowiem zdać sobie sprawę, że większość krajów na świecie była wówczas pozbawiona państwowości i jako kolonie lub terytoria zależne pozostawały one w orbicie politycznego i gospodarczego oddziaływania potężniejszych sąsiadów lub ogólnoswiatowych imperiów⁴. Karty w międzynarodowej polityce europejskiej rozdawały w tamtym stuleciu Rosja, Anglia, Francja (której wpływy wydatnie zmalały po przegranej wojnie z Prusami), zjednoczone w latach 70. Niemcy, a wcześniej Prusy, oraz podupadające, ale wciąż istotne imperium osmańskie. W związku z tym także mapa Europy Środkowej wyglądała całkowicie inaczej: nie było nie tylko Polski, ale również (by ograniczyć się do podziału Europy z Wersalu) Czechosłowacji, Rumunii, Bułgarii, Jugosławii czy suwerennego państwa węgierskiego. Nie istniały też wówczas narody w nowoczesnym tego słowa znaczeniu, ich tożsamość oparta na połączeniu kryteriów etniczno-językowych dopiero się wyłaniała przy wydatnym udziale zaangażowanych politycznie jednostek, które pod koniec stulecia kazały sobie określać mianem nacjonalistów⁵.

Postrzeganie polskiej, niepełnej i funkcjonującej często na zasadzie niespełnionej obietnicy nowoczesności (czy szerzej: „polskiego wieku XIX” jako takiego) w kontekście globalnych procesów politycznych, demograficznych, społecznych i kulturowych (np. w obszarze konsumpcji czy stylów życia) pozwala więc odebrać ten okres zaborcze-

⁴ Por. B. Porter-Szűcs: *Całkiem zwyczajny kraj. Historia Polski bez martyrologii*. Przeł. A. Dzierzowska, J. Dzierzowski. Wydawnictwo Filtry, Warszawa 2021, s. 16.

⁵ „Z semantycznego punktu widzenia interesujący jest fakt, że pojęcie »nacjonalizm« – w przeciwieństwie do »patriotyzmu« [w XIX wieku – W.F.] – używane było rzadko – i tylko przez radykalną prawicę – jako samookreślenie ruchów społecznych lub politycznych”. R. Koselleck: *Dzieje pojęć. Studia z semantyki i pragmatyki języka społeczno-politycznego*. Z dwoma artykułami U. Spree i W. Steinmetza oraz z Posłowiem C. Dutta na temat Wprowadzenia R. Kosellecka. Przeł. J. Merecki, W. Kunicki. Oficyna Naukowa, Warszawa 2009, s. 255. Jednym z pierwszych przykładów użycia terminu podanym przez autora książki są pisma Maurice’a Barrèsa, co interesujące, niemal równolatka Romana Dmowskiego.

mu etosowi „sprawy narodowej” i zdjąć z niego etykietę „stu dwudziestu trzech lat niewoli”. Optyka ta, zaproponowana ostatnio przez Briana Portera-Szúcsa czy sygnalizowana kiedyś przez Jerzego Jedlickiego w książce o historii dziewiętnastowiecznych idei, sprawia, że przestrzeń, w obrębie której rozgrywało się wówczas życie, nabiera innych kolorów. Okazuje się bowiem, że anheliczny, uświęcony krwią Polaków i mitologizowany Sybir był również Syberią – terytorium Imperium Rosyjskiego, na którym Polacy żyli, z pasją oddawali się nauce czy, po prostu, robili kariery jako urzędnicy państwowi oraz komiwojażerowie rodzącego się w bólach kapitalizmu. Z kolei działania lojalistów-„zaprzających”, przeciwstawianych żarliwym patriotom, jedynym w obowiązującym w powszechnej recepcji depozytariuszom polskości, czy wręcz przedstawicielami zaborczych państw miały dla ogólnego bilansu modernizacyjnego znacznie większe znaczenie niż poświęcenie zwolenników irredenty czy praca organiczników, o czym świadczą przykłady Ksawerego Lubeckiego, polityków z Galicji bądź Sokrata Starzyńskiego. Poza tym mieszkańcy ziem polskich, opuściwszy z różnych przyczyn kraj, nie tylko, jak w stereotypie, walczyli „o wolność naszą i waszą”, ale również służyli w formacjach wojskowych, które zabierały wolność ludom Afryki i Azji, włączając ich terytoria do obszaru kolonialnych imperiów, czego dowodzą chociażby losy Polaków we francuskiej Legii Cudzoziemskiej; jako żołnierze rosyjscy brali udział w walkach na Kaukazie i grze wywiadów w Azji Środkowej (*casus* Bronisława Grąbczewskiego) czy, po prostu, usprawiedliwiali europejską bądź angloamerykańską ekspansję odbywającą się kosztem autochtonów (przypadek Sygurda Wiśniowskiego w Stanach Zjednoczonych).

W czasie, kiedy waliły się dotychczasowe systemy wartości, a życie zmuszało do podjęcia dramatycznych, nieoczywistych wyborów, dziewiętnastowieczni Polacy często wybierali zachowania i postawy niedopuszczalne w ortodoksyjnym modelu patriotycznym. Niektórzy obierali rosyjskość, inni stawali się rzecznikami okcydentalizmu, a powstałe w efekcie doświadczenia oraz lektur mapy mentalne determinowały drogi (także w sensie dosłownym), którymi kroczyli. Kolejna liczna grupa aż do ostatnich dekad stulecia nie posiadała jakiegokolwiek identyfikacji narodowej, postrzegając siebie jako mieszkańców określonego regionu lub ograniczonej horyzontem najbliższej okolicy. Dopie-

ro wzmoczona aktywność endeków i pierwszych działaczy ludowych z początku wieku nadała im polską tożsamość, tak jak na analogicznej zasadzie rusińscy włościanie stali się podmiotem działania patriotów ukraińskich. Równie intensywną pracę nad świadomością warstw ludowych wykonywali wówczas pierwsi socjaliści⁶, którzy, zainspirowani refleksją Karola Marksa i przyrodniczym determinizmem, usiłowali stworzyć zręby nowego porządku opartego na sprawiedliwości społecznej. Zwieńczeniem ich wysiłków stała się rewolucja lat 1905–1906, która, choć zakończona klęską, sprawiła, że obdarzony odłąd mocą sprawczości proletariat, wchodząc do sfery publicznej, stał się istotną siłą polityczną. W ostatnich latach wieku XIX i pierwszych dziesięcioleciach stulecia następnego doszło również do przewartościowania obiegów kultury, o czym tak pisał Roman Zimand:

Rozpad starych więzi społecznych, dawnych autorytetów, starego modelu kultury. „Lud” gdzieś znikł, a w każdym razie okazał się być zupełnie inny. „Na rynku” pojawił się nowy odbiorca, „klasa rzemieślnicza”, „inteligentny tłum”. Ten „inteligentny tłum” wyróżnia się: ilością, świeżością, niewyrobieniem, prymitywizmem (jak kto woli) swoich potrzeb i wreszcie faktem, iż w jakiś sposób, przez samą swoją obecność, zmienia sytuację nie tylko odbioru, ale i tworzenia kultury, ba, sytuację artystów⁷.

⁶ „Socjalizm okazał się pierwszym dostępnym, spójnym językiem umożliwiającym zrozumienie świata w kategoriach szerszych relacji strukturalnych, zależności wykraczających poza konkretność codziennego doświadczenia. Był językiem abstrakcyjnych pojęć opisujących świat szerszy niż bezpośrednia przemoc majstra i stójkowego, dająca możliwość odniesienia własnego doświadczenia do szerszego kontekstu i pomyślenia zmiany otaczającej rzeczywistości. W ciemnym pokoju, gdzie wieczorami czytano socjalistyczne broszury, na fabrycznym wiecu i w dyskusji z partyjnymi agitatorami dokonywało się swego rodzaju poznawcze mapowanie świata”. W. Marzec: *Rebelia i reakcja. Rewolucja 1905 roku i plebejskie doświadczenie polityczne*. Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, Łódź–Kraków 2016, s. 117.

⁷ R. Zimand: *„Dekadentyzm” warszawski*. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1964, s. 106. W tamtej epoce spośród krytyków bodaj tylko Karol Irzykowski docenił literaturę popularną, twierdząc w *Czynie i słowie*, że

Zaistniała „wielopoziomowość” kultury, jak pisze dalej autor „*Dekadentyzmu warszawskiego*”, daje w efekcie „coś w rodzaju politeizmu kulturowego. Dla jednych bogiem będzie Verlaine czy Maeterlinck, dla innych Sienkiewicz, dla innych jeszcze Rodziewiczówna”⁸. Owe zmiany w polu literackim, podobnie jak obecność niespotykanych wcześniej masowych ruchów politycznych, zadecydowały o kształcie polskiego modernizmu literackiego niesłusznie stereotypowo sprowadzanego jedynie do formalnych eksperymentów i splinu grupy pięknoduchów. W istocie, by zaobserwować oddziaływanie tych zjawisk na twórczość młodopolską, wystarczy odłożyć na bok *W mroku gwiazd* Tadeusza Micińskiego i sięgnąć po jego dramaty, np. *Kniazia Patiomkina*, osnutego na kanwie buntu marynarzy floty czarnomorskiej w 1905 roku, czy powieść *Xiądz Faust*, w której pojawiają się zarówno wizja Komuny Paryskiej czy odwołania do *Pracownika umysłowego* Jana Wacława Machajskiego, jak i szeroko komentowana wówczas w groszowej prasie sprawa Damazego Macocha oraz obraz kinematografu przyszłości.

Dziewiętnastowieczność, którą rozumiem bardzo szeroko, jako masywny okres rozciągający się pomiędzy początkiem zaborów a wczesnymi latami 20. XX wieku⁹, z reguły, szczególnie w przypadku badaczy literatury pozytywizmu, jest problematyzowana jako czas „wielkiej zmiany”, globalnej transformacji czy w końcu – „wiek postępu”. To

na „szczytach swoich romans sensacyjny osiąga te same wyżyny co genialny romans psychologiczny; przykładem Jensen, Wells, Seeliger i Ewers”. K. Irzykowski: *Obrona literatury sensacyjnej (Dyalog)*. W: Tegoż: *Czyn i słowo. Glossy sceptyka*. Nakładem Księgarni Polskiej B. Połonieckiego, E. Wende i Ska, Lwów–Warszawa 1913, s. 282.

⁸ R. Zimand: „*Dekadentyzm warszawski...*”, s. 116.

⁹ Pojęcie to od kilkunastu lat determinuje myślenie o kulturze polskiej tamtego okresu i powstało na jego temat wiele interesujących artykułów i książek. Zob. np. monograficzny numer „*Wieku XIX*” z 2008 roku (teksty Józefa Bachórze, Janusza Maciejewskiego, Ewy Paczoskiej i Tomasza Sobieraja), *Prawdziwy koniec XIX wieku. Śladami nowoczesności* Paczoskiej (Wydawnictwo PIW, Warszawa 2010) czy – w końcu – rekapitułującą dotychczasowe ustalenia monografię Anny Janickiej pt. *Tradycja i zmiana. Literackie modele dziewiętnastowieczności. Pozytywizm i „obrzeża”* (Katedra Badań Filologicznych „Wschód – Zachód”. Wydział Filologiczny Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2015).

ostatnie określenie było ludziom tamtej epoki – czy raczej: przedstawicielom elit – szczególnie bliskie. Mało kto, pomijając Charles’a Baudelaire’a i kilku innych ludzi pióra z Francji i Wielkiej Brytanii, postrzegał siebie jednak jako człowieka nowoczesnego, a sam termin został narzucony epoce dopiero w stuleciu następnym, szczególnie przez badaczy i myślicieli rozważających konsekwencje dokonujących się wówczas procesów w rodzaju rozwoju nauki, wiedzy i postępującej technicyzacji kolejnych sfer życia ludzkiego dla wolności jednostki i ciemnych epizodów historii kolejnego stulecia (Theodor Adorno, Zygmunt Bauman, Michel Foucault, Max Horkheimer i inni). Połączenie tragedii rozwoju i ekstazy płynącej z kreacji nowych możliwości i przestrzeni życia konstytuuje wizję zjawiska reprezentowaną przez Marshalla Bermana, jednak bilans nawet tak rozumianej nowoczesności ma w efekcie charakter dodatni: w istocie ona sama staje się tutaj autonomiczną wartością.

Oczywiście, nie ulega wątpliwości, że nowe, „nowoczesne” środki transportu zrewolucjonizowały czas i przestrzeń, rozrastające się miasta coraz częściej skłaniały do marzeń na jawie, lokalne obiegi gospodarcze stopniowo były włączane w sieć ogólnoswiatowego przepływu kapitału i surowców, zainicjowano procesy związane z emancypacją społeczną (kobiety, klasa robotnicza), przeobrażeniom uległy tradycyjne style życia i – w nieco dłuższej perspektywie – istniejące wcześniej habitusy, a w efekcie rewolucji demograficznej ostatnich dekad stulecia, rewolucji sanitarnej oraz innowacji w dziedzinie medycyny, wydatnie zwiększyła się długość życia i powiększyła ziemską populacja. W znaczący sposób poprawił się także komfort życia, choć zmiany w tym zakresie przebiegały wolno, a udogodnienia w postaci bieżącej wody, łazienki czy oświetlenia były przez długi czas dostępne wyłącznie dla uprzywilejowanych klasowo i ekonomicznie mieszkańców największych ośrodków miejskich¹⁰. Rewersem tych zjawisk były jednak zerwanie przednowoczesnych więzi człowieka ze światem przyrody¹¹, postę-

¹⁰ Zob. R. Matyja: *Miejski grunt. 250 lat polskiej gry z nowoczesnością*. Wydawnictwo Karakter, Kraków 2021, s. 130.

¹¹ Dotyczyło to, między innymi, pojmowania historii. Mniej więcej od czasów Giambattisty Vica pojawia się binarny podział na historię naturalną

pująca degradacja środowiska naturalnego, wyzysk na planetarną skalę i przybierające na sile konflikty między mieszkańcami mieszczańsko-arystokratycznych Elizjów i warstwami ludowymi, często ukazywanymi w kategoriach motłochu, zagrażającego, anarchicznego tłumu czy barbarzyńskich Morloków (rozpoznania Herberta George'a Wellsa powtórzy na początku swej drogi w świat warszawskiego „podziemia” bohater *Dziecka salonu* Janusza Korczaka)¹². Wszystkie te zjawiska, choć w znacznie mniejszym zakresie niż w Anglii, we Francji i w Prusach, występowały również na ziemiach polskich. Znacznie właściwszym postępowaniem w tym przypadku od forsowania analogii z najbardziej rozwiniętymi wówczas i posiadającymi własną państwowość krajami jest więc, co niedawno udowodnił Rafał Matyja na kartach *Miejskiego gruntu*, posłużenie się perspektywą lokalną, która pozwala osadzić perypetie polskiej nowoczesności w kontekście przemian związanych ze specyfiką polityczną i gospodarczą Europy Środkowej oraz pominąć nadużywane pojęcia „peryferyjności” i „zacofania”.

Bruno Latour, uznając za znak dystynktywny nowoczesności ustanowienie opozycji między kulturą a naturą, prowokacyjnie zatytułował jedną ze swoich książek frazą *Nigdy nie byliśmy nowocześni*¹³. Zdanie to można opatrzyć znakiem zapytania, dodać „jak” i „kiedy”, by odnieść je w końcu do porozbiorowych ziem polskich. Stawkę stanowi więc w tej grze stwierdzenie: „Jak i kiedy byliśmy nowocześni?”. Na czym polegała zarówno polska nowoczesność, o ile faktycznie termin ma uza-

i historię człowieka, spośród których tylko ta ostatnia powinna stanowić przedmiot nauk historycznych. Człowiek, wyodrębniając się ze świata przyrody i uzurpując sobie prawo do władania nad jej obszarem, potraktował to uniwersum jako niewyczerpalne źródło zasobów (szczególnie kopalnych – budulca nowoczesnej modernizacji), co w konsekwencji doprowadziło do kryzysu klimatycznego, z którym mierzy się ludzkość XXI wieku. Dlatego nowoczesność i nierozzerwalnie z nią związany, zachodni kapitalizm muszą zostać poddane wnikliwej krytyce, a klimat powinien zostać uznany za istotny, o ile nie najważniejszy, współczesny czynnik dziejotwórczy. Por. D. Chakrabarty: *Klimat historii. Cztery tezy*. Tłum. M. Szcześniak. „Teksty Drugie” 2014, nr 5, s. 168–199.

¹² J. Korczak: *Dziecko salonu*. Wydawnictwo Literackie, Kraków 1980, s. 80, 86.

¹³ B. Latour: *Nigdy nie byliśmy nowocześni. Studium z antropologii symetrycznej*. Przeł. M. Gdula. Oficyna Naukowa, Warszawa 2011.

sadnienie operacyjne w stosunku do rzeczywistości ziem polskich, jak i polska nie-nowoczesność oraz anty-nowoczesność? Ostatnich terminów nie rozumiem synonimicznie. Pierwszy z nich odnosi się do tego rozległego obszaru doświadczenia, praktyk i zwyczajów, na który miejska nowoczesność technologiczna oddziaływała w nikłym zakresie lub na które w ogóle nie miała wpływu, drugi natomiast dotyczy negatywnych reakcji na przychodzące z zewnątrz, określone po czasie jako „nowoczesne” procesy burzące zastany porządek rzeczy. Utożsamiając je z postawami tradycyjnymi czy, jak w przypadku drugich, konserwatywnymi, nie uznaję ich jednak za, jak powiedzieliby ewolucjonistyczni antropologowie, relikty przeszłości, którą „stulecie postępu” w znaczącej mierze przekroczyło lub projektowało ich zniesienie w antycypowanym „dniu jutrzejszym”. Widzę w nich raczej konieczne dopełnienie nowoczesności, a nawet warunek jej zaistnienia. Jej dynamika miała bowiem raczej charakter dialektyczny, konstytuujący się w drodze konfrontacji, a nie postać linearnego rozwoju. Te wszystkie komponenty konstytuują na polską dziewiętnastowieczność, ostatnio coraz częściej, niemal obsesyjnie sprowadzaną do procesów *stricte* nowoczesnych. Używając formuły Reinharta Kosellecka, można natomiast powiedzieć, że na wiek XIX na ziemiach polskich składają się różne „warstwy czasu”¹⁴, z których temporalność nowoczesna, związana z (jak powiedzieliby przedstawiciele ówczesnych elit) dokonującym się nieustannie postępem, był zaledwie jedną z alternatywnych czasowości, stąd nie sposób go używać jako uniwersalnego klucza rozumienia tamtej epoki. Na pewnych obszarach nowoczesność radykalnie przeobraziła istniejące wzorce życia (jak w pobliżu ośrodków przemysło-

¹⁴ „»Warstwy czasu«, tak ich geologiczny wzorzec, odsyłają do wielu poziomów czasów różnego pochodzenia i długości trwania, które pomimo to są obecne i oddziałują jednocześnie. We wspólnym pojęciu »warstw czasu« ujęta zostaje równoczesność tego, co nierównoczesne, jednego z najbardziej wpływowych zjawisk historycznych – wiele spośród tego, co nie wydarza się w tym samym czasie, i co zarówno w aspekcie diachronicznym, jak i synchronicznym pochodzi z całkiem heterogenicznych kontekstów życia”. R. Koselleck: *Warstwy czasu. Studia z metahistorii*. Przeł. K. Krzemieniowa, J. Merecki. Oficyna Naukowa, Warszawa 2012, s. 3, 13.

wych)¹⁵ lub w pełni determinowała kształt istnienia, co dotyczyło przede wszystkim największych miast i specyficznych, mniejszościowych grup ludności, jak zamożni mieszczaństwo czy inteligencja, ale gdzie indziej w ogóle nie dotarła albo przybierała postać wyłącznie prowincjonalnego urzędnika kolejowego lub żandarma.

Próbując zatem odpowiedzieć na pytanie zadane wcześniej, należy stwierdzić, że tak, byliśmy nowocześni, ale w bardzo ograniczonym (przestrzennie i społecznie) zakresie. Trzeba również pamiętać, że kształt polskiej nowoczesności w wieku XIX został zdeterminowany przez zaborców, zaś w sensie duchowym – przez pozytywistyczny liberalizm oraz podziw jego przedstawicieli dla kultury i cywilizacji anglosaskiej. Z kolei większość zjawisk związanych z modernizacją, stanowiącą jako tendencja do poprawienia materialnych warunków życia pochodną nowoczesności, znalazła zwieńczenie dopiero po II wojnie światowej, a więc w drugiej połowie kolejnego stulecia, by wspomnieć na przykład o likwidacji analfabetyzmu, powszechnym dostępie do świadczeń socjalnych, bezpłatnym szkolnictwie umożliwiającym awans społeczny, mieszkań z podstawowymi wygodami czy masowym rozwoju przemysłu. Paradoksalnie jednak sceną tych procesów był kraj bardziej niż częściowo zależny, podporządkowana zewnętrznej hegemonowi, jakim był Związek Radziecki, Polska Rzeczpospolita Ludowa.

¹⁵ Na „kapitalizm wyspowy” (określenie Witolda Kuli) w Królestwie Polskim składały się takie ośrodki przemysłowe, jak Warszawa, dynamicznie się rozwijająca Łódź, Ostrowiec Świętokrzyski (huta) i Zagłębie Dąbrowskie (huty i kopalnie). Uprzemysłowienie w Galicji miało związek przede wszystkim z gorączką naftową i dwoma regionami wydobywania tego surowca: okolicami Krosna oraz Boryslawiem i Drohobyczem. Gwałtowna industrializacja oraz radykalne przeobrażenie przestrzeni życia dokonały się przede wszystkim na terenie pruskiego Górnego Śląska, gdzie, jak pisze autor *Miejskiego gruntu*, „proces urbanizacji był tak silny, że rozrywał granice miast i osiedli, które stapiając się ze sobą i pokrywając bezładną zabudową każdą wolną przestrzeń tworzyły wielkie aglomeracje przemysłowe”. R. Matyja: *Miejski grunt...*, s. 124. Zob. też: *Stenogram konferencji Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego, „Polska szkoła socjologii historycznej i historii gospodarczej: Witold Kula, Marian Małowist”*. Warszawa, 11 czerwca 2013 r., s. 16. http://www.pte.pl/243_konferencje_cd.html [dostęp: 01.01.2022].

Z kolei „nowoczesność” jako termin odnoszący się do zmian kulturowych (metamorfoza roli pisarza, nowe media, konfrontacja literatury z polityką masową) i cywilizacyjnych (przyspieszenie tempa życia, uprzemysłowienie, początki globalizacji, ekspansja kapitalizmu) obejmuje wszystkie trzy najważniejsze formacje dziewiętnastowieczne, czyli romantyzm, pozytywizm oraz modernizm ze szczególnym wskazaniem na dwie ostatnie. Czasy po roku 1864, przede wszystkim wskutek zniesienia pańszczyzny, konfiskaty majątków zbuntowanej szlachty oraz rozwoju przemysłu i masowej migracji do miast, zasadniczo przeobraziły krajobraz społeczny epoki. Marian Płachecki w *Wojnach domowych* bardzo sugestywnie ukazał ciasny rynek pracy ograniczony przede wszystkim przez depolonizacyjne działania zaborcy, na którym musieli odnaleźć się bezrobotni inteligenci pochodzenia szlacheckiego, którzy zasłynęli później jako pozytywiści warszawscy¹⁶. Inną ścieżkę wybrał Henryk Sienkiewicz, który wygrał z Zygmuntem Kaczkowskim zawody o tytuł autora najpoczytniejszych powieści historycznych. Nieco później natomiast moderniści zostali skonfrontowani z rewolucyjną burzą lat 1905–1906 i Młoda Polska przynajmniej częściowo stała się „proletariacką” (utwory Andrzeja Struga i Gustawa Daniłowskiego, secesyjne grafiki Maurycego Liliena i Jana Bukowskiego, malarstwo Witolda Wojtkiewicza i Antoniego Kamieńskiego)¹⁷. W tamtym okresie nowoczesną postać i argumentację zyskała również tradycyjna niechęć do Żydów, która, przybierając nazwę antysemityzmu, okazała się w nacjonalistycznym projekcie wspólnoty istotnym elementem integracyjnym i zdeterminowała skomplikowane stosunki między Polakami, a także przedstawicielami tej mniejszości etnicznej, uznawanymi odtąd za całkowicie odmienny, niedający się zasymilować typ rasowy. Jednocześnie obok pisarzy i artystów borykających się z konsekwencjami radykalnych zmian oraz tworzonych przez nich tekstów kultury żyły wówczas tysiące ludzi, którzy czas i przestrzeń percypowali

¹⁶ M. Płachecki: *Wojny domowe. Szkice z antropologii słowa publicznego w dobie zaborów (1800–1880)*. Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2009, s. 151 i n.

¹⁷ J. Kozłowski: *Proletariacka Młoda Polska. Sztuki plastyczne ich twórcy w życiu proletariatu polskiego 1878–1914*. Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1986.

zupełnie inaczej i którym z różnych powodów nie dane było tych doświadczeń wyrazić. Wynikało to, między innymi, z natury piśmienności, na temat której tak wypowiadał się Michel de Certeau:

Panowanie nad językiem gwarantuje i oddziela nową władzę, „mieszcząską” władzę tworzenia historii dzięki wytwarzaniu języków. Ta władza, przede wszystkim piśmienna, [...] określa również kod awansu społeczno-ekonomicznego i góruje, kontroluje bądź dokonuje selekcji według własnych norm wśród tych wszystkich, którzy nie posiadają owej władzy nad językiem. [...] podmiot pisma jest władcą, a miejsce pracownika posiadającego inne niż język narzędzie przypadnie Piętaszkowi¹⁸.

Reprezentacja przedstawicieli warstw podporządkowanych, w przeważającej mierze analfabetów, w literaturze dziewiętnastowiecznej została stworzona przez dysponujących władzą pisma inteligentów, którzy obrazy ludu często podporządkowywali ustanowionym wcześniej założeniom, wybierając malowniczość lub publicystyczną dobitność zamiast antropologicznej prawdy, a zmiany w tym zakresie przyniosły dopiero pierwsze dekady XX wieku. Stąd nie sposób myśleć o obrazie dziewiętnastowieczności, który posiadamy, jako kompletnym, zamkniętym. Jakaś jego część została bezpowrotnie utracona. Nie ulega jednak wątpliwości, że należy podejmować wysiłek zmierzający do rekonstrukcji tego, co pozostało, a literaturę trzeba konfrontować z tekstami użytkowymi, publicystyką czy pamiętnikami. Taki właśnie zamiar przyświecał mi, gdy pisałem *Dyslokacje*. Tytuł ma trojaki sens: odnosi się do ruchu znaczeń oraz idei charakteryzujących „dyspersyjną”¹⁹

¹⁸ M. de Certeau: *Ekonomia piśmienna*. Przeł. P. Biłos. W: *Teorie literatury XX wieku. Antologia*. Red. A. Burzyńska, M.P. Markowski. Znak, Kraków 2006, s. 610.

¹⁹ „Stawiamy tu w istocie następującą tezę: model ogólny dziewiętnastowieczności ulega w dynamicznej rzeczywistości wieku XIX rozproszeniu, podziałowi na szereg cząstkowych modeli. Tę ogólną zmianę jedności w wielkość, scalenia w zwielokrotnienie, ujmujemy w metaforę dyspersji. Dyspersja jest takim rozproszeniem światła na poszczególne wiązki (kolory), które zaznacza jego wielokształtność, wielobarwność przy zachowaniu jedności”. A. Janicka: *Tradycja i zmiana...*, s. 31.

dziewiętnastowieczność, poruszeń afektywnych oraz do przemieszczania się w przestrzeni w sensie podstawowym, fizycznym, które sprawia, że zostajemy wyrwani ze sfery tego, co swojskie, i postawieni wobec nowych krajobrazów, wyzwań i nieznanych nam wcześniej typów ludzkich oraz obszarów doświadczenia.

Teksty składające się na książkę powstawały w ciągu ostatniej dekady. Przedmiotem namysłu nad piśmiennictwem „polskiego wieku XIX”, rozumianym jako zespół niejednorodnych pod względem klasowym, terytorialnym czy pojęciowym artykulacji, są takie kategorie jak: „nowoczesność”, „przestrzeń”, „praktyka” (w sensie nadanym pojęciu przez Pierre’a Bourdieu), „emocja”, opozycja „swojskości” i „odmienności” oraz inne. Wszystkie wchodzące w jej skład artykuły mają charakter punktowy i stanowią zachętę do dalszych badań. Nie zmierzając do syntezy, starają się uchwycić różnorodność doświadczeń ludzi XIX wieku oraz wybrane sposoby jego konceptualizacji w utworach literackich, prasowych i wspomnieniowych.

Część pierwsza zawiera cztery artykuły, które łączy problematyka dobrowolnej lub wymuszonej podróży. Siegając do przykładów literackich, dziennikarskich i wspomnieniowych, podejmują również refleksję nad specyfiką nowoczesnych środków transportu w kontekście zróżnicowania praktyk i ograniczeń społecznych. Przyglądam się także utworom związanym z przymusową służbą Polaków w armii carskiej w trakcie powstania Szamila i, wykorzystując narzędzia z zakresu historii oraz antropologii, staram się przeanalizować ich postawy wobec kulturowo obcych mieszkańców Kaukazu oraz sposoby negocjowania przez nich pozycji w ramach narzuconej struktury wojskowej. Z kolei w rozprawie *Mitologia pogranicza*, posługując się instrumentarium z zakresu alternatywnej historiografii oraz teorii postkolonialnej, ukazuję znaczenie mitu *frontier* w twórczości Sygurda Wiśniowskiego.

Druga część książki, złożona z trzech artykułów, podejmuje zagadnienie praktyk i afektów właściwych społeczeństwu w trakcie procesu transformacji. Egzemplifikacje założonych tez stanowią m.in. teksty Marii Konopnickiej, Bolesława Prusa, Henryka Sienkiewicza, Stanisława Brzozowskiego, Andrzeja Struga. Wychodząc z założenia o przelo-

mowości znaczenia drugiej połowy XIX wieku dla polskiej wspólnoty, przyglądam się formie tradycyjnych praktyk łowieckich w kontekście dziewiętnastowiecznych norm męskości (łowiectwo w biografii i piarstwie Sienkiewicza), badam konsekwencje popowstaniowej anomii (motywy samobójstwa w publicystyce i literaturze po 1864 roku) oraz zastanawiam się nad artykulacjami wstydu w twórczości „niepokornych” i modernistów przelomu wieków (twórczość Marii Komornickiej, Janusza Korczaka, Stanisława Brzozowskiego i Andrzeja Struga).

Rozprawy zgromadzone w ostatniej części spaja problem „obcości”, często pod koniec XIX wieku problematyzowanej w postaci hierarchii rasowych oraz pojęć zaczerpniętych z teorii Karola Darwina. Przedmiot studiów stanowią zarówno pochodzące z tamtej epoki teksty literackie (*Faraon* Bolesława Prusa, *Goście z Marsa* Władysława Satkego), jak i rozprawy publicystyczne (artykuły Bolesława Prusa i Romana Dmowskiego), w których rozumiana esencjalistycznie polska lub zachodnia tożsamość zostaje skonfrontowana z radykalną innością kulturową. Wskazuje w nich m.in. na różnice pojmowania procesu europejskiej ekspansji przez starzejącego się pozytywistę, jakim był Prus, i Dmowskiego, tworzącego zręby nacjonalizmu, opierającego się na wykluczeniu odmienności z „organizmu” narodowego. Analizuję również ograniczenia gatunku utopii właściwe dla świata przedstawionego w powieści fantastycznej Satkego.

Indeks osobowy

- Abramowski Edward 140, 195
Adams Mark B. 182, 245
Adorno Theodor 15
Agassiz Louis 184
Ahmed Sara 148, 232
Amsterdamski Stefan 31, 232
Anderson Benedict 31, 232
Assorodobraj-Kula Nina 69, 239
Axer Jerzy 215, 246
- Bachórz Józef 14, 133, 232, 241
Baden-Powell Robert 215
Bajor Kazimierz 26, 239
Bakalarski, emigrant 70, 74
Bal Ewa 101, 238
Balicki Zygmunt 221
Baraniecka-Olszewska Kamila 200, 231
Barthes Roland 161, 173, 232
Baartman Saartjie 200
Bartoszyński Kazimierz 162, 232
Baudelaire Charles 15
Bauman Zygmunt 15, 194
Bażyńska-Chojnacka Katarzyna 58, 234
Bąbel Agnieszka 126, 232
Bąk Magdalena 59, 232
Benjamin Walter 187
Bennett Tony 200, 232
Berman Marshall 15
- Bertho-Lavenir Catherine 86, 87, 88, 232
Bestuzew-Marliński Aleksander 33
Bilos Piotr 20, 233
Binding Karl 182
Bismarck Otto von 136, 164, 233
Blech Roksana 158, 159, 165, 232
Bloch Ernst 80, 232
Bloch Jan Gotlib (Gottlieb) 92
Bloch Natalia 166, 208, 239
Blumenbach Johann Friedrich 202
Bławatska Helena 208
Borkowska Grażyna 95, 118, 233, 238
Bouguer Adolphe W. 162
Bourdieu Pierre 21, 107, 121 123, 232
Brandt Józef 110
Breowicz Wojciech 68, 233
Brierre de Boismont Alexandre 126, 128
Broca Paul 184
Brookes-Hitching Edward 208, 233
Brzozowski Stanisław 9–10, 21, 22, 138, 139, 141–142, 147, 149, 150–153, 195, 230, 233, 239, 240, 262
Brzozowski Wawrzyniec 87, 236
Budrewicz Tadeusz 37, 96, 109, 118, 121, 126, 233
Buffalo Bill, właśc. Wiliam Frederick Cody 52, 53, 243
Bujnicki Tadeusz 215, 246
Bukowski Jan 19

- Buonafede Appiano 127
Burakowski Adam 65, 236
Burzyńska Anna 20, 233
Burzyński Jan 159, 245
Butowd-Andrzejkowicz Michał 41, 229
- Caban Wiesław 26, 27, 30, 43, 233
Cabanel Alexandre 162
Caillois Roger 86, 233
Careless James Maurice Stockford 56, 233
Caro Elme Marie 126, 127, 129, 135, 136, 233
Catlin George 53
Certeau Michel de 20, 233
Chakrabarty Dipesh 16, 234
Chamberlain Houston Stewart 210
Chełmicki Zygmunt 62, 234
Chełmoński Józef 110
Chesterton Gilbert Keith 204
Chlebowski Bronisław 198, 244
Chmiel Sylwia 148
Chmielowski Piotr 139, 234
Chojnacki Piotr 58, 234
Chołoniewski Antoni 37, 234
Chomiuk Aleksandra 114, 234
Chrzanowski Ignacy 131, 243
Chudoba Wojciech 182, 246
Chwin Stefan 131, 132, 134, 137, 243
Cichowski Roman 46
Cienkowski Leon 166–167, 168, 234
Clark Manning 58, 234
Clausius Rudolf 206
Coetzee John Maxwell 172, 234
Cooper James Fenimore 115
Corbin Alain 67, 234
- Crary Jonathan 87, 234
Custer George Amstrong 54
Cuvier Georges 170, 200, 208
Cymbrowski Borys 62, 243
Cywiński Bohdan 140, 141, 146, 234
Czapliński Przemysław 141, 145, 234, 245
Czarnacka Agata 159, 245
Czarnecka Dominika 200, 231
Czarnecki Jan 208, 236
Czawczawadze Anna, gruzińska księżniczka 40
Czwojdrak Aleksandra 25, 237
- Daniłowski Gustaw 19
Darwin Charles 22, 119, 175, 178–179, 183, 184–187, 188, 192, 195, 199, 229
Darwin Karol zob. Darwin Charles
Dąbrowska Magdalena 52, 243
Dąbrowska Maria 140, 244
Debay Auguste 176–177, 234
Deleuze Gilles 81, 234
Dembska Janina 196, 238
Demski Dagnosław 200, 231
Dillingham Wiliam P. 73,
Dmowski Roman (ps. Roman Skrzycki) 11, 22, 214, 219, 220–223, 225, 227
Domańska Ewa 159, 245
Domoślawski Artur 65, 246
Drozdowska-Broering Izabela 31, 52, 242
Drzewiecki Konrad 201, 241
Dumas Aleksander (Alexandre), ojciec 40, 247
Dunlop John 83

- Durkheim Émile 127, 128, 129, 130, 135, 136, 235
Dutt Carsten 11, 237
Dygasieński Adolf 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 79, 243
Dynak Władysław 110, 235
Dzierzowska Anna 11, 242
Dzierzowski Jan 11, 242
Dżemal-Eddin, syn Szamila 40, 45
- Engels Fryderyk (Friedrich) 188
Ewers Hanns Heinz 14
Ex-Wyścigowiec (ps.) 82, 99
- Fairchild Amy L. 76, 77, 235
Falski Maciej 123, 232
Fałat Julian 110, 235
Fawcett Edward Douglas 204
Féval Paul 135
Filipiak Izabela 144, 235
Fiołek Krzysztof 50, 247
Fita Stanisław 160, 237
Flammarion Camille 77, 227
Flaubert Gustave 166, 168, 244
Forajter Waclaw 50, 235
Foucault Michel 15, 77–78, 188
Fourier Charles 212
Frankiewicz Małgorzata 171, 202, 236
Fredro Aleksander 109
Freud Zygmunt (Sigmund) 150,
Frycz Stefan 201, 241
- Gaboriau Émile 135
Galand Charles-François 82
Galster Bohdan 26, 236
Galton Francis 170, 181, 184
- Gamzat-bek 25
Gardiner Frank 57
Gast John 50
Gastineau Benjamin 66, 235
Gawalewicz Marian 98
Gawin Magdalena 181, 196, 235
Gdula Maciej 16, 238
Gierymski Maksymilian 110
Giller Agaton 28, 235
Gliddon George Robbins 184
Gloger Zygmunt 117
Głowiński Michał 96, 162, 235, 246
Gobineau Arthur de 170, 171, 202, 209–210
Godlewska Ludwika (ps. Exterus) 95
Golus Anna 151, 235
Gomulicki Wiktor 95
Gondowicz Jan 87, 236
Gordon Jakub właśc. Maksymilian Jatowt 38–41, 229
Gosk Tadeusz 80, 232
Gould Stephen Jay 188
Górny Antoni 30, 244
Gralewski Mateusz właśc. Mateusz Gralak 30–31, 41, 42, 43, 46, 229
Grąbczewski Bronisław 12
Grinberg Daniel 205, 235
Groniowski Krzysztof 68, 235
Grousset Paschal 77
Guerry Andre-Michel 128,
Gumplowicz Ludwik 191, 235
- Haase Ernst 221
Hadzi-Murat 25
Haeckel Ernst 170, 184, 195, 202, 207, 208, 209, 236

- Haykowska Milena 180, 239
Helmholtz Hermann, von 206–207
Hempel Jan 192, 238,
Hennel Jean-Jacques 162
Hensel Witold 111, 236
Hickok James Butler zob. Dziki Bill
Hickok 54
Hobsbawm Eric 55, 62, 65, 92, 98, 99,
236
Hoche Alfred 182
Hochfeldowa Anna 191, 235
Hochschild Adam 84, 236
Horkheimer Max 15
- Ihnatowicz Ewa 75, 239, 243
Ilecki M. 178, 229
Inglot Mieczysław 25, 33, 36, 236
Irzykowski Karol 13–14, 236
Iwanek Krzysztof 65, 236
Iwaszkiewicz Jarosław 227
- J. B. (ps.) 80
Jakubiec Andrzej 53, 241
Jameson Fredric 171, 201–202, 211–
212, 236
Janicka Anna 20, 236
Janion Maria 26, 27, 236
Jankowska Hanna 179, 246
Jankowski Edmund 136, 241
Jarry Alfred 81, 87, 234, 244
Jasiński Feliks 139, 236
Jatczak Grażyna 32, 236
Jaworski Hipolit 34, 35–37, 44, 230
Jedlicki Jerzy 12, 48, 180, 237
Jellenta Cezary 139
Jensen Johannes V. 14
Jędrzejowiczowa z Wasilewskich
Waleria 158
Joseph Conrad właśc. Józef Teodor
Konrad Korzeniowski 204
Junosza Klemens 82, 88, 89–90, 230
- Kaczkowski Zygmunt 19
Kalinowski Karol 41, 230
Kalinowski Witold 162, 243
Kałużny Jerzy 31, 52, 242
Kamieński Antoni 19
Kamionkowa Janina 26, 236
Kant Immanuel 125, 136, 233, 237
Karpiński Franciszek, redaktor 85
Katon (Młodszy) 132
Kazi-Muła właśc. QuaziMullah 25,
34, 41
Kehl Jerzy 111, 241
Keynes John Maynard 188
Kiciński Bruno 109, 121
Kidd Benjamin 186
Kielak Dorota 159
King Charles 25, 45
Klarner Izabela 68
Klekot Ewa 107, 232
Klimaszewski Bolesław 71, 237
Kłak Tadeusz 67, 244
Kłosińska Krystyna 94, 237
Kłosiński Krzysztof 29, 237
Kmieciński Jerzy 210, 220, 237
Knox Robert 184, 186
Kolbuszewski Jacek 110, 235
Kołodziejczyk Dorota 169, 237
Komornicka Aniela 144, 237
Komornicka Maria (Piotr Włast) 22,
138, 139, 143–147, 159, 190, 194, 230,
235, 237

- Koraszevska Małgorzata 187, 243
Korczak Janusz właśc. Henryk Gold-
szmit 16, 22, 139, 147–149, 195, 230,
245
Korzek Manes, emigrant 72
Korzeliński Seweryn 55
Korzeniowski Józef 42
Koselleck Reinhart 11, 17, 237
Kosofsky Sedgwick Eve 59, 237
Kossak Juliusz 110, 112, 242
Kotarbiński Tadeusz 197, 238
Kotowski Robert 95, 118, 233, 238
Kowalczyk Urszula 159, 160, 237
Kozakiewicz Antoni 132
Kozicki Stanisław 225
Koziołek Ryszard 107, 116, 119, 238
Kozłowski Eligiusz 46, 240
Kozłowski Józef 19, 238
Kraszewski Józef Ignacy 29, 44, 46,
112, 237, 242, 245
Kraushar Aleksander 125–128, 134–
137
Krechowiecki Adam 96
Kremer Józef 64, 238
Kroker Wiesław 107, 232
Kropiwnicki Maciej 30, 244
Kropotkin Piotr 191–192, 238
Krüger Johann Gottlob 150–151
Krupiński Franciszek 37, 233
Krzeczkowski Konstanty 140, 232
Krzemieniowa Krystyna 17, 237
Krzywicki Ludwik 139, 146, 147, 187,
195, 238
Krzyżanowski Jerzy P. 116, 238
Księżyk Rafał 81, 238
Kubica Grażyna 206
Kubicka Joanna 89, 238
Kubikowski Tomasz 85, 101, 238,
240
Kubkowski Piotr 81, 82, 89, 91, 93, 95,
238, 249
Kuchuk Hanem, tancerka 166, 167
Kula Marcin 69, 239
Kula Witold 18, 68, 69, 71, 78, 235,
239, 247
Kunicki Wojciech 11, 237
Kurczewska Joanna 80, 232
Kurska Anna 95, 118, 233, 238
Kurz Iwona 87, 198, 234, 239

Laskowski Kazimierz 113, 238
Latour Bruno 16, 238
Le Bon Gustaw (Gustave) 204, 205,
207, 210, 238
Leo Africanus właśc. al-Hassan ibn
Muhammed al-Wazzan al-Zaiyati
165–166
Leopold II Koburg, król Belgii 35,
84, 236
Lévi-Strauss Claude 196, 208, 238
Levittoux Karol 132–133, 246
Lewandowski Tomasz 96, 235
Liebig Justus von 200
Lijewska Elżbieta 27, 39, 44, 238
Lilien Maurycy właśc. Ephraim Mo-
ses Lilien 19
Lindqvist Sven 180, 186, 193, 239
Litwinowicz-Drożdźiel Małgorzata
89, 198, 238, 239
Loomba Ania 166, 208
Lubecki Ksawery 12
Luksemburg Róża 140, 239
Lynch Michael 197, 247

- Łada-Zabłocki Tadeusz 33, 36, 44, 237
- Ładyka Alina 108, 239
- Łoś Wincenty 88
- Łukaszewicz Adam 161, 162, 172, 239
- Machajski Jan Wacław 14
- Maciąg Kazimierz 175, 239
- Maciejewski Janusz 14, 239
- Macoch Damazy 14
- Maeterlinck Maurice 14
- Magnone Lena 150, 152, 239
- Mahatma Gandhi właśc. Mohandas Karamchand Gandhi 65
- Majmurek Jakub 30, 244
- Malik Jakub A. 96, 239
- Malthus Thomas 184
- Małek Eliza 26, 239
- Małowist Marian 18, 247
- Manet Édouard 132
- Marcela Mikołaj 198, 240
- Marchesini Daniele 88, 240
- Marchwiński Grzegorz 68, 240
- Markiewicz Henryk 139, 234
- Markowski Michał Paweł 20, 81, 161, 232, 233, 234
- Marks Karol zob. Marx Karl
- Marx Karl 13, 188
- Marzec Wiktor 13, 140, 239, 240
- Masaryk Tomáš Garrigue 127
- Masłowski Ludwik 208, 236
- Masłowski Wacław 37–38, 230
- Maspero Gaston 158
- Matuszewski Ignacy 157, 158, 159, 163, 240
- Matyja Rafał 15, 16, 18, 240
- Mazurkiewicz Filip 96, 123, 124, 240
- McKenzie Jon 85, 240
- Mencwel Andrzej 139, 144, 150, 194, 195, 240
- Merecki Jarosław 11, 17, 237
- Miciński Tadeusz 14
- Mickiewicz Adam 39, 45, 109, 110, 117, 235, 240
- Mickiewicz Władysław 95
- Mierosławski Ludwik 9, 240
- Międzyrzecki Artur 178, 243
- Mikolejko Zbigniew 67, 240
- Mil – es (ps.) 102, 230
- Milewski Stanisław 93, 240
- Millais John Everett 132
- Miller Alice 150–151, 240
- Milutin Dymitr 30
- Mineyko Zygmunt 46, 48, 240
- Miszcz Andrzej 171, 236
- Mix Tom właśc. Thomas Edwin Mix 53–54
- Möbius August Ferdinand 183
- Mocyk Agnieszka 68, 240
- Modrzejewska Helena 114
- Molik Witold 31, 52, 242
- Molina Gérard 178, 184, 241
- Monteskiusz właśc. Charles Louis de Secondat, baron de La Brède et de Montesquieu 203
- Morselli Enrico 127
- Morus właśc. Thomas More 201, 211
- Mueller Stanisław Antoni 123, 241
- Muhammad Ali, wicekról Egiptu 166
- Murray John 167
- Mytych Beata 109, 241

- Nałkowski Wacław 108, 123, 144, 159, 178, 188–189, 190, 191, 192–193, 194, 195
- Nawarecki Aleksander 133, 246
- Nehring Halina 111, 241
- Nestorowicz Stefan 168, 241
- Nevins Jess 53, 241
- Niedenthal Karolina 69, 242
- Nietzsche Fryderyk (Friedrich) 159, 160, 201, 241
- Niklas Dariusz 80, 232
- Niwiński Andrzej 157, 163, 230
- Norwid Cyprian Kamil 33, 96
- Nott Josiah C. 184
- Nowakowska Agnieszka 45, 221, 242
- Ochorowicz Julian 158, 175, 176, 241
- Okuń Edward 157, 230, 246
- Olechowski Edward 216
- Olkusz Wiesław 162, 241
- Olszański Kazimierz 46, 240
- Olszewicz Bolesław 54, 59, 231
- Opacki Ireneusz 133, 246
- Oppman Artur (ps. Or-Ot) 100–101, 230
- Orbeliani Warwara (Varvara), gruzińska księżniczka 40
- Orda Napoleon 198
- Orłowski Antoni 94, 230
- Orłowski Hubert 80, 247
- Orzeszkowa Eliza 29, 43, 133, 135–136, 137, 160, 206, 237, 241
- Osiński Michał 204, 238
- Ossowska Maria 190, 242
- Ossowski Stanisław 181, 242
- Osterhammel Jürgen 31, 52, 60, 242
- Ostolski Adam 59, 237
- Paczoska Ewa 14, 242
- Panek Stanisław 178, 229
- Parnicki Teodor 164, 242
- Pasteur Ludwik 76
- Pawelec Dariusz 133, 246
- Pazdura Jan 111, 236
- Peszke Adam 31, 52, 242
- Pietrusiński Ludwik 63, 242
- Pietrzak Przemysław 168, 242
- Pilecki Antoni 90
- Pillati Ksawery 64
- Piłsudski Józef 140, 242
- Piorunowa Aniela 26, 236
- Pióro Tadeusz 81, 243
- Pleskaczyńska Małgorzata 30, 239
- Plachecki Marian 19, 129, 133, 138, 139, 242
- Plaza Maciej 171, 236
- Plomianoski Franciszek, emigrant 71–72
- Pol Wincenty 109
- Pollack Martin 69, 242
- Połujański Aleksander 111
- Poniatowska Patrycja 153, 243
- Popowicz Kamil 182, 183, 184, 242
- Porter-Szűcs Brian 11, 12, 45, 221, 222, 224, 226, 242
- Potocki Józef 109
- Potocki Józef Karol 157, 244
- Potocki Wojciech 33–34, 230
- Poturaj Mikołaj 93, 100, 230
- Powidaj Ludwik 226
- Prus Bolesław właśc. Aleksander Głowacki 21, 22, 82, 95, 96–98, 126, 130–132, 133, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 165, 167, 172, 173, 175, 176, 177,

- 189, 214, 216–219, 221, 222, 226,
230, 231
- Przybyła Zbigniew 96, 233
- Przybyłowska Barbara 150, 240
- Puchalska Mirosława 124, 241
- Quételet Adolphe 126, 127
- Radomski Andrzej 52, 243
- Radowska-Lisak Mirosława 75, 243
- Ravachol właśc. François Claudius
Koëningstein 204
- Rejniak-Majewska Agnieszka 78,
235
- Remington Sackrider Fredric 53
- Reuman Mikołaj 111
- Reychman Jan 25, 243
- Richardson Benjamin Ward 95
- Ridley Matt 187, 188, 192, 243
- Rimbaud Arthur 178, 243
- Rodak Paweł 198, 239
- Rodziewiczówna Maria 14
- Rokicki Jarosław 201, 243
- Roksolana (Hurem Sultan) 169
- Rossetti Dante Gabriel 132
- Rusinowa Izabella 52, 243
- Russell Don 53, 243
- Rybak Agnieszka 113, 247
- Rzońca Joanna 52, 243
- Sadzewicz Antoni 225
- Said Edward W. 162, 166, 243
- Sajewska Dorota 171, 243
- Sasnal Wilhelm 10, 139, 229
- Satke Władysław (ps. Abul) 22, 196,
198–201, 203, 205, 206–207, 209,
210, 213
- Schreber Moritz 150
- Schulz Bruno 227
- Sclater Philip 208
- Seeliger Ewald Gerhard 14
- Shattuck Roger 81, 243
- Shusterman Richard 153, 243
- Siddal Elizabeth 132
- Siemek Andrzej 67, 234
- Siemiradzki Henryk 162
- Sienkiewicz Henryk 14, 19, 21, 22,
95, 107–108, 109, 112, 113–116, 117,
119, 121, 123–124, 134, 231, 233,
234, 238, 239, 241, 244, 247
- Sierakowski Sławomir 10, 138, 229
- Sierszulska Anna 34, 244
- Skarga Barbara 191, 235
- Skłodowska-Curie Maria 206
- Skórzewska-Kisielnicka Józefa (ps.
Esteja) 98
- Skrzeczkowski Zygmunt 216
- Skrzycki Roman zob. Dmowski Ro-
man
- Sloterdijk Peter 51, 61, 62, 66, 243
- Sławek Tadeusz 66–67, 133, 244, 246
- Sławiński Janusz 162, 246
- Smiles Samuel 179
- Smith Adam 188
- Sobieraj Tomasz 14, 96, 235, 244
- Sokrates 132
- Sombart Werner 190, 244
- Spencer Herbert 158, 172–173, 174,
175, 180, 181, 184, 226, 244
- Spivak Chakravorty Gayatri 30, 244
- Spree Ulrike 11, 237
- Sroka Stanisław 205, 247
- Staff Leopold 160, 241

- Starnawski Marcin 55, 62, 63, 92, 236
- Starynkiewicz Sokrat Iwanowicz 12
- Starzeński Leopold 109–110, 244
- Steegmuller Francis 166, 244
- Steiner Edward A. 77
- Steinmetz Willibald 11, 237
- Stempowski Stanisław 140, 244
- Stępnik Krzysztof 79, 123, 222, 244
- Strug Andrzej właśc. Tadeusz Ga-
lecki 19, 21, 22, 138, 139, 142–143,
153, 227, 231
- Suchowski Wawrzyniec 216
- Sulimierski Filip 198, 244
- Sulek Antoni 130, 235
- Süssmilch Johann Peter 128
- Syrokomla Władysław 29
- Szacki Jerzy 80, 232
- Szamil, imam 21, 25, 28, 37, 39, 41,
42, 45, 47, 230, 249
- Szamil Said, wnuk imama Szami-
la 45
- Szaruga Leszek 159, 174, 244
- Szczepanowski Stanisław 50
- Szczepański Janusz 208, 233
- Szcześniak Magda 16, 234
- Szlanta Piotr 214, 216, 217, 221, 244
- Szubertowska Małgorzata 200, 232
- Szujski Józef 139, 244
- Szukalski Dionizy 215
- Szwarcman-Czarnota Bella 77, 245
- Szweykowski Zygmunt 131, 214, 219,
230, 231, 243
- Szyndler Pantaleon 162
- Ścibor-Rylski Witold 215
- Śliwińska Katarzyna 31, 52, 242
- Świątkowska Wanda 101, 238
- Świętochowski Aleksander 98, 226
- Tapir al-Karachi Muhammad 42
- Tarczyński Piotr 84, 236
- Tarkowska Elżbieta 130, 235
- Tarnowski Stanisław 108, 139, 244
- Tatarkiewicz Anna 86, 233
- Thompson Ewa M. 34, 244
- Tiers Adolphe 204
- Tołstoj Lew 26
- Tomasik Wojciech 63, 64, 65, 81, 244,
245
- Tort Patrick 178, 183, 188, 245
- Truganini, Aborygenka tasmańska
200
- Trzeźniowski Dariusz 222, 239, 244
- Tumaniszwili Michaił 36
- Turner Frederick Jackson 56
- Tuwim Julian 54, 59, 231
- Twain Mark właśc. Samuel Lan-
ghorne Clemens 217
- Tych Feliks 140, 245
- Tyszkiewicz Jan 109
- Tyszkiewicz Konstanty 46
- Usakiewicz Wojciech 209, 246
- VanderMeer Ann 53, 241
- VanderMeer Jeff 53, 241
- Verlaine Paul 14
- Verne Juliusz (Jules) 77, 220
- Vico Giambattista 15
- Vigarello Georges 77, 245
- Wagner Friedrich 126, 135
- Wagner Richard 210

- Wakar Krzysztof 130, 235
Walas Teresa 148, 245
Walicki Andrzej 35, 245
Warcholik Stanisław 225
Wartenberg Mściśław 126, 237
Wawrzenicki Marcin 162
Webb Walter Prescott 56, 245
Weiss Sheila Faith 182, 245
Wells Herbert George 14, 16, 193,
196–197, 200
Wernic Leon 196, 245
Weyssenhoff Józef 110, 259
White Hayden 159, 245
White Richard 31
Widerszal Ludwik 26, 245
Wiertz Antoine Joseph 132
Wiktoria Hanowerska, królowa An-
glii 84, 197
Wilce James 143, 245
Wilhelm II Hohenzollern, cesarz
Prus 110
Wilkinson John Gardner 167
Wiśniowski Sygurd 12, 21, 36, 49–53,
54–55, 57, 58, 59, 61, 231
Witherell James L. 82, 245
Wodzicki Kazimierz 109
Wojtasik Andrzej 65, 246
Wojtkiewicz Witold 19
Wolf Eric Robert 209, 246
Wolsza Tadeusz 225, 246
Woroncow Michał 36, 44
Woźniakiewicz-Dziadosz Maria 160,
237
Wright Robert 179, 185, 246
Zabierowski Stefan 67, 244
Zajas Paweł 214–215, 246
Zalewski Cezary 159, 160, 174, 176,
246
Zaremba Łukasz 87, 234
Zaremba-Bielawski Maciej 182, 246
Zeler Bohdan 133, 246
Zgliński Daniel 115
Zieliński Tadeusz 139, 246
Zimand Roman 13, 14, 246
Zinkow Leszek 157, 167, 168, 234,
241, 246
Zinn Howard 65, 246
Ziomek Jerzy 162, 246
Żagiell Ignacy 158
Żmichowska Narcyza 206
Żmijewska Eugenia 123, 247
Żółkiewski Stefan 178, 230
Żukowski Dariusz 172, 234
Żuk-Skarszewski Tadeusz 217
Żurowska Maria 86, 233
Żygulski Zdzisław jun. 162, 243
Żyrek Edyta 50, 247
Żywow Mark 26, 247

Waclaw Forajter

Dislocations
Studies in literature and other discourses
of the 19th century

Abstract

This book addresses a number of issues related to the public discourse of the 19th century with particular emphasis on literary works and journalistic and memoir texts. Assuming that the transmission of ideas and lifestyles took a much more dynamic shape at that time than in the pre-modern era, the author tries to diagnose the forms of experience typical for the 19th century. This period, at least for some individuals and social groups, became a time of “great change” in which old forms of existence collapsed and new ones only gradually emerged. Other communities experienced these changes to a lesser extent or not at all. Due to the impossibility of synthesis, this characteristic coexistence of tradition and change has been treated in the monograph from the point of view of case studies, and the subject of reflection are, among others, such phenomena as social mobility, the transport revolution, the practices of the 19th century gentry, migration, and others.

The formula of “dislocation” proposed in the title has a threefold meaning and refers to three problem areas of the book. Firstly, it concerns the movement of meanings and ideas that characterize the “dispersive” (Anna Janicka’s term) 19th century. Second, it relates to affective movements and transformations of practices, both of which are consequences of profound changes in social structure. Third, the term refers to a movement in space in a fundamental, physical sense that takes us out of the realm of the familiar and confronts us with new landscapes, challenges, and areas of experience previously unknown to us.

The texts which make up the book are the effect of reflection on the literature of the “Polish 19th century” understood as a set of articulations of various areas of human experience, heterogeneous in terms of class, territory or concept. Hence the book makes no claim to a synthetic approach, and the emphasis is placed not on identity, but on differences, necessarily expressed in the plural. In order to highlight these differences, the author

examines the 19th century texts, using both traditional philological instruments, as well as tools from the area of social and historical studies and cultural studies (anthropology, history of ideas, affect theory, postcolonial studies, concepts of performance).

The first part contains four articles that are linked by the issue of voluntary or forced travel. Drawing on literary, journalistic, and memoir examples, the author reflects on the specificity of modern means of transportation and highlights the significance of class conditions for the material experience of travel („*Krwawa droga*” i „*czarowna jazda*”. „*Z socjologii podróży w wieku XIX* [‘The Bloody Path’ and ‘Breathtaking Ride’: The Sociology of Travel in the Nineteenth Century]). He also analyses a new kind of locomotion experience, which in the second half of the century became rides and bicycle races (*Welocyped* [Velocipedel]). Waclaw Forajter examines works related to the forced service of Poles in the tsarist army during the Shamil uprising and tries to trace their attitudes toward the culturally other inhabitants of the Caucasus and the ways they negotiated their position within the imposed military structure (*O patriotach...* [On Patriots...]). Contrary to popular opinion, the attitudes of Poles forcibly conscripted into the Russian army and forced to fight against the Muslim highlanders were not uniform and ranged from solidarity with the militarily weaker natives to complete loyalty to their Russian superiors and often even friends. In turn, in his treatise *Mitologia pogranicza* [The Mythology of the Frontier], the author shows the importance of the motif of “frontier” understood as the founding myth of American expansionism in the works of Sygurd Wiśniowski, one of the few Poles who took part directly in the exploration of the Wild West and gave expression to this experience.

The second part of the book, consisting of three articles, takes up the issue of practices and affects characteristic of society during the transformation process. The theses are exemplified by, among others, texts by Maria Konopnicka, Bolesław Prus, Henryk Sienkiewicz, Stanisław Brzozowski and Andrzej Strug. Inspired by the thought provoking significance of the second half of the 19th century for the Polish community, Forajter looks at the form of traditional hunting practices that collided with 19th century norms of masculinity (*Strzelba Sienkiewicza* [Sienkiewicz’s Rifle]) and examines the phenomenon of literary popularity of the motif of suicide and the scientific reflection devoted to it in the context of social anomie after the January Uprising (*Statystyka rozpaczy* [Statistics of Despair]). The

author also reflects on the articulations of shame in the works of the “unrepentant” and modernists, which at the turn of the century often stemmed from ethical maximalism, a sense of social mission, and conflict with the generation of “fathers” caught up in the opportunism and impotence of the post-uprising era (*Sromota* [Ignominy]).

The dissertations collected in the last part of the book are linked by the problem of “otherness”, often problematized in the late 19th century in the form of racial hierarchies and concepts drawn from biological evolutionism and projected onto social space (the image of the lower classes of society) and non-European peoples (colonial racism). The subject of the study are both literary texts from that period (*Pharaoh* by Bolesław Prus, *Goście z Marsa* [Visitors from Mars] by Władysław Satke) and journalistic treatises (articles by Bolesław Prus and Roman Dmowski), in which essentially understood Polish or Western identity is confronted with radical cultural otherness. The author points out the differences between the understanding of the process of European expansion by the aging positivist Prus and by Dmowski, who created the foundations of nationalism based on the exclusion of otherness from the national “organism” (*Wojny burskie i ekonomia ekspansji* [Boer Wars and the Economics of Expansion]). He also analyzes the limitations of the utopian genre inherent in the world depicted in Satke’s fantasy novel and the function that racial concepts derived from natural science and the social sciences play in it (*Dziwni ludzie ci Aryjczycy* [The Aryans are Strange People!]).

Redakcja
Katarzyna Więckowska

Projekt okładki, stron: przedtytułowej, tytułowej i działowych
Anna Krasnodębska-Okreglicka

Redakcja techniczna
Małgorzata Pleśniar

Korekta
Lidia Szumigala

Łamanie
Grażyna Szewczyk

Redaktor inicjujący
Przemysław Pieniążek

Nota copyrightowa obowiązująca do 31.08.2023
Copyright © 2022 by Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

Sprzysiamy otwartej nauce. Od 1.09.2023 publikacja dostępna na licencji
Creative Commons

Uznanie autorstwa-Na tych samych warunkach 4.0 Międzynarodowe
(CC BY-SA 4.0)

Wersja elektroniczna monografii zostanie opublikowana w formule wolnego
dostępu w Repozytorium Uniwersytetu Śląskiego www.rebus.us.edu.pl

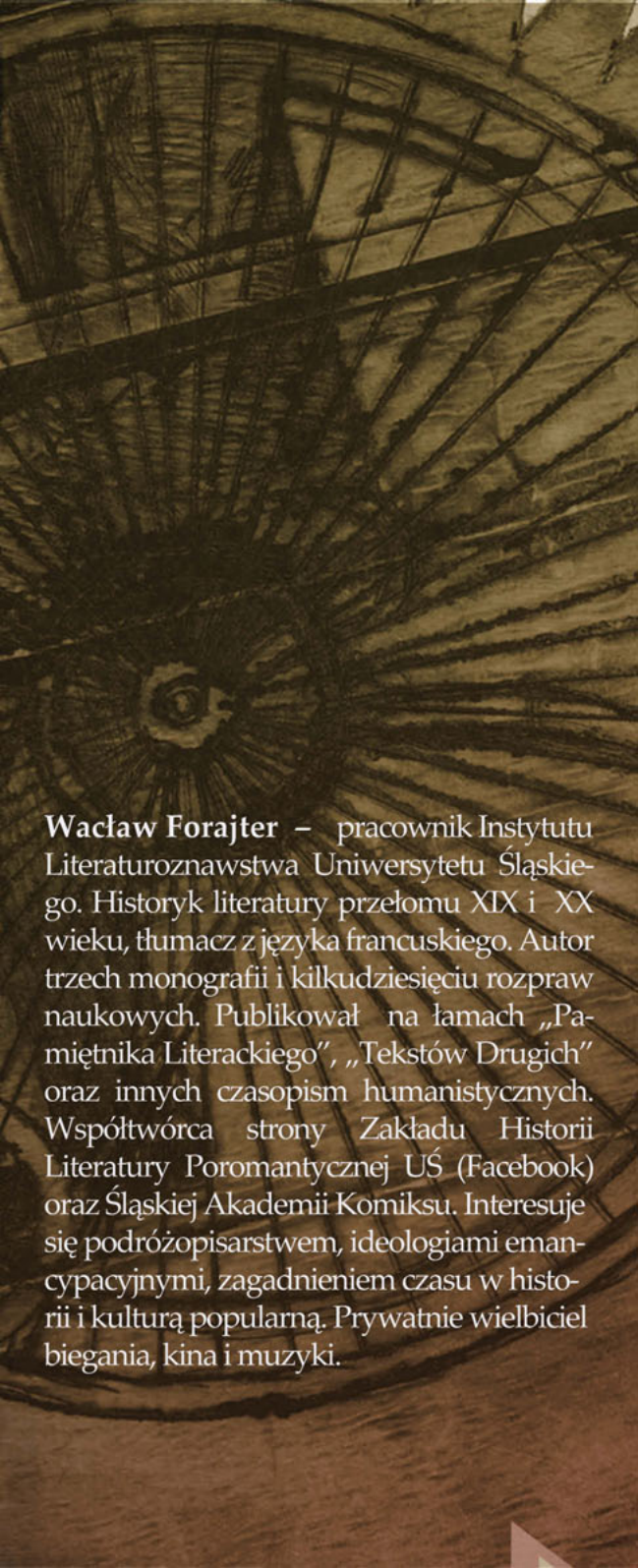
 <https://orcid.org/0000-0001-7527-934X>
Forajter, Waclaw
Dyslokacje : studia o literaturze i innych
dyskursach XIX wieku / Waclaw Forajter.
Wydanie I. - Katowice : Wydawnictwo
Uniwersytetu Śląskiego, 2022

<https://doi.org/10.31261/PN.4122>
ISBN 978-83-226-4211-5
(wersja drukowana)
ISBN 978-83-226-4212-2
(wersja elektroniczna)

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
www.wydawnictwo.us.edu.pl
e-mail: wydawnictwo@us.edu.pl

Druk i oprawa
Volumina.pl Daniel Krzanowski
ul. Księcia Witolda 7-9
71-063 Szczecin

Wydanie I. Ark. druk. 16,5. Ark. wyd. 15,0. Papier offset 100g. PN 4122. Cena 39,90 zł (w tym VAT)

Wacław Forajter – pracownik Instytutu Literaturoznawstwa Uniwersytetu Śląskiego. Historyk literatury przełomu XIX i XX wieku, tłumacz z języka francuskiego. Autor trzech monografii i kilkudziesięciu rozpraw naukowych. Publikował na łamach „Pamiętnika Literackiego”, „Tekstów Drugich” oraz innych czasopism humanistycznych. Współtwórca strony Zakładu Historii Literatury Poromantycznej UŚ (Facebook) oraz Śląskiej Akademii Komiksu. Interesuje się podróżopisarstwem, ideologiami emancypacyjnymi, zagadnieniem czasu w historii i kulturą popularną. Prywatnie wielbiciel biegania, kina i muzyki.

Cena 39,90 zł (w tym VAT)

ISBN 978-83-226-4212-2

9 788322 642122

Więcej o książce

